

NAZIANZI SZENT GERGELY EGY MONDATÁRÓL (*AD PSELL. OR. THEOL. 98 GAUTIER*)

FARKAS Zoltán*

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Medievisztika Tanszék, Magyarország

Beérkezett: 2025. január 23. • Elfogadva: 2025. január 28.

© 2025 A szerző



ABSZTRAKT

A dolgozat a Nagy Szent Gergely halotti beszédének (Greg. Naz. *or.* 43) bevezetésében olvasható ἐπ' οὐδενὸς οὐν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων mondatot tárgyalja. A mondat újkori értelmezése és fordításai Psellos előadására (*Psell. or. theol.* 98 Gautier) vezethetők vissza. Psellos beszédének ismertetése és más bizánci magyarázatok bemutatása után az idézetet tartalmazó körmondat új értelmezését adom.

KULCSSZAVAK

Michaél Psellos, *Theologica*, Nazianzi Szent Gergely, *Funebris oratio in laudem Basilii Magni, epitaphios logos*

* Levelező szerző. E-mail: farkas.zoltaan@btk.ppke.hu.

Megválaszolandó kérdés, hogy mi a jelentése annak a mondatnak, amely az egyik legjobb görög szónok, Nazianzi Szent Gergely mindenki által legjobbnak tartott beszédében olvasható:

ἐπ’ οὐδενὸς οὖν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ’ ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων.¹

A beszéd magyar fordításában ez a mondat így hangzik: „Ha tehát mindezek közül egyik eset sem áll fenn, akkor azt sem lehet tudni, hogy mire való az egész.”² Ez azonban aligha lehet a görög eredeti hű magyar fordítása.

A magyar fordítás a *Sources chrétiennes* kétnyelvű kiadásából készült. A görög szöveg kiadója és fordítója, akinek a keresztény szerző életműve volt a szakterülete, a mondatot kizárja a szövegből, és nem is fordítja. Az *apparatus*ban közli, hogy a korábbi kiadó ezeket a szavakat *ut obscura secluset*, s hogy *glossemata mihi videntur*.³ (A magyar fordítás jegyzete szerint „homályos mondat, lehet, hogy lapszéli jegyzet volt eredetileg.”)

A könnyen hozzáférhető, de nem mindig könnyen érthető fordítások⁴ átnézése után egyértelmű, hogy ezek közvetve vagy közvetlenül a XI. századi bizánci szónok, Michaél Psellos magyarázatára vezethetőek vissza.

Psellos teológiai műveinek egyik csoportját klasszikus szentírás-magyarázatok alkotják. Teológiai művei másik csoportjába olyan előadások tartoznak, amelyekben görög egyházatyák szentírás-magyarázatait foglalja össze, egészíti ki vagy értelmezi át. A második csoportban külön egységet alkot az az öt előadás, melyekben Nazianzi Szent Gergely halotti beszédének különböző helyeit magyarázza.

Psellos 98. számú teológiai beszédének⁵ kiindulópontja, hogy a Gergely beszédéből kiemelt mondatot önmagában nem lehet értelmezni. Mivel ez nem is önálló mondat, hanem egy körmondat tagja, annak tagjaként kell magyarázni. A körmondat így hangzik:

ἐκεῖνοις θ’ ἅμα μὲν ἡδονὴ ἂν γένοιτο καὶ ἅμα παράκλησις εἰς ἀρετὴν ὁ λόγος· ὧν γὰρ τοὺς ἐπαίνους οἶδα, τούτων σαφῶς καὶ τὰς ἐπιδόσεις· ἐπ’ οὐδενὸς οὖν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ’ ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων.⁶

¹ Greg. Naz. or. 43, 1; a beszédhez: DOBRA (2024).

² VANYÓ (2001) 337.

³ BERNARDI (1992) 118.

⁴ MIGNE (1858) 495 [= PG 36, 495B]: „nec quidquam omnino est, quod non hac ratione augeatur”; jegyzettel (*ibid.* n. 30): „Obscura profecto sententia. Hanc Nicetas sic exponit: (...) In nulla igitur re ex omnibus aliter accidit, quin incrementum, ex eo quod laudetur, accipiat.” RÖHM (1874) 214: „bei einem Jeglichen trifft Dieß zu” BROWNE – SWALLOW (1894) 395: „now, there is none of us all, within whose power it is not to attain to any point whatsoever in that progress.” GAUTIER (1989) 381: „igitur apud neminem omnium id non est in ulla re quacumque.” HAUBOLD (2021) 350 és 351: „There is no person at all to whom this does not apply without fail.” és „There is no person at all to whom this does not apply in every case.”

⁵ Psell. or. theol. 98 Gautier.

⁶ Az újkori fordítási hagyománytól eltér a német humanista, Pirckheimer (1470–1530) *értelmező* fordítása (GREGORIUS [1550] 80): „illis enim pariter ad voluptatem cedit, obiterque adhortatio fit ad virtutem. quorum enim laudes novi, horum et manifeste retributiones esse scio. in nulla igitur re ex omnibus accidit ut non sint omnium.” A megoldás szépséghibája, hogy a *Vulgatából* (és a középkori latinságból) ismert *retributio* görög megfelelője (a *LXX*-ban) nem ἐπίδοσις (ez a humanista szótárakban *incrementum*), hanem ἀνταπόδοσις (ritkábban ἀνταπόδομα).

Mielőtt közelebbről megvizsgálánk ezt a körmondatot, talán érdemes röviden áttekinteni Psellos gondolatmenetét.

Előadása bevezetésében Psellos egy sok helyütt kifejtett gondolatát fejtegeti: hallgatóinak a bölcsességre is, az ékesszólásra is törekedniük kell, hiszen ez a kettő kiegészíti egymást. A szónokok közül azokat ajánlja tanulmányozásra, akik az ékesszólást a filozófiával ötvözik, ahogyan ő maga is (12: φιλοσόφως μὲν ῥητορεύειν, φιλοσοφεῖν δὲ τεχνικῶς). A minta Platón, akit maga is igyekszik követni. Ezért sérelmezi, hogy némelyek bírálják Platón stílusát, így például Longinos, aki Lysiasnak nyújtja a palmát az *eróst* tárgyaló beszédéért, nem Platónnak, holott, mondja, még az istenek is Platón nyelvén írnának, legalábbis Proklos szerint, ha írniuk kellene.

Platónhoz szerinte egyedül Gergely mérhető, akinél a magyarázandó mondat szerepel, amely azonban önmagában, kiszakított idézetként értelmezhetetlen. Ha megnézzük az eredeti szöveget, mondja Psellos, akkor kiderül, hogy az idézet az előző mondat része, azzal alkot körmondatot. A körmondat előtt Gergely arról beszél, hogy beszéde nemcsak önmagának hasznos, hanem az erény dicsérői és a dicsőítő beszédek számára is. A beszéd Gergelynek azért hasznos, mert ezzel régi adósságát törleszti a dicsért személy, elhunyt barátja felé. A szónokoknak azért, mert a dicséretnek gyönyört okoznak és erényre buzdítanak.⁷ A dicsőítő beszédeknek végül azért, mert vagy megközelítik a dicsért személy érdemeit, és ezért jók, vagy éppen ellenkezőleg: elmaradnak a dicsért személy erényei mögött, de éppen ezzel emelik ki annak érdemeit.

A körmondat azokra a szónokokra vonatkozik, mondja Psellos, akik az általuk dicsért személy erényeit dicsérik. A körmondat első tagjának – Ὡν γὰρ τοὺς ἐπαίνους οἶδα, τούτων σαφῶς καὶ τὰς ἐπιδόσεις – névmásai (ὧν, τούτων) a dicsért személy erényeit jelölik. Psellos szerint az erények, s általában minden, amire az emberek törekednek, változatlanok. Maguk az emberek azonban, akik törekednek valamire, változnak: vagy növekedést mutatnak valamiben, vagy csökkenést. Ezt az állítást példákkal igazolja, kitérve a változások okaira és az okokról adott különféle magyarázatokra is. Döntő mozzanat az érvelésben a körmondat ἐπιδόσεις szavának értelmezése; ez Psellos szerint τὰ πράγματα és τὰ ἔργα. A korábban mondottak alapján az erények, mivel változatlanok, nem tudnak növekedni, csakis az emberek tudnak növekedni az erényben. A σαφῶς határozószó, amely néhány kéziratban nem szerepel, egyrészt a *kólont* záró *cursus* miatt szükséges (95 skk.), mondja, hogy – idézem – „a beszéd összhangja egészséges legyen”, másrészt azért is, mert így minden további részletezés nélkül, általában lehet utalni a tettekre, a dicséretben magasztalt erények megvalósulására és hatására.

Psellos a záró részben, hogy némiképp kiegyensúlyozza előadása hosszúra nyúlt bevezetését, hosszan dicséri Gergely stílusát. A szónoki toposz itt a filozófusok olykor nehezen érthető – „filozofikus” – nyelvezete. Ha azonban szónokoknál vannak ilyen nehezen érthető, kihagyásokkal tömörített, ahogy Psellos mondja: „magukba burkolódzó” részek, mint például Aristeidésnél, akkor az méltán kifogásolható. Gergelynél azonban, aki – egy Pindarostól vett képpel élve – sasként köröz a pogány csókák fölött, még ez is természetes, hiszen ő nemcsak kiváló szónok, hanem egyben a legjobb filozófus is.

⁷ Ebben a magyarázatában Psellos csak egyetlen idézetet hoz a Szentírásból (*Prov* 29, 2: ἐγκωμιαζομένων δικαίων εὐφρανθήσονται λαοί), de az fontos elem az érvelésben (63 sk.), és fontos hivatkozási pont a szónoki beszéd keltette gyönyör (ἡδονή) keresztény (át)értelmezéséhez.

A körmondat értelmezésének fő mozzanatai tehát a következők:

1. A vizsgálatra kitűzött mondat az előző mondattal alkot körmondatot.
2. A körmondat egészének értelmét a tagok értelmezése után lehet megérteni.
3. A megelőző részből derül ki, hogy a korábbi felosztásból mit fejt ki a körmondat.
4. A dicsőítő beszéd a hallgatóságot az erények utánzására indítja.
5. Az erények utánzása tettekben valósul meg.
6. Ezek a tettek a dicsért személy tetteinek utánzásai.
7. A dicsért dolog az által növekszik, hogy azok, akik hallanak róla, utánozzák.
8. „Az nem lehetséges, hogy senki ne növekedjék valamely dologban.”

9. A vizsgált mondatban szereplő két *ἀπάντων* közül az első személyeket jelöl (*ἀπάντων* προσώπων), a második dolgokat (*ἀπάντων* πραγμάτων).

Ez a vázlatosan ismertetett magyarázat is elégséges bizonyítéknak tűnik arra, hogy a vizsgált mondat még egy görög anyanyelvű képzett szónok számára is nehezen érthető mondat volt, de persze nem értelmezhetetlen.⁸

Psellos mellett még két másik bizánci szónok, a X. században élt Basilius Minimusz (*Βασίλειος ὁ ἐλάχιστος*) és a XII. századi thessalonikéi Eustathios is magyarázta, sőt dicsérte az idézett mondatot, de Psellos kiindulópontjával ellentétben mindketten önálló mondatként értelmezték azt, nem a körmondat tagjaként. A mondat mindkét szerzőnél a tagadószó halmozására és a ki nem tett, de odaértendő tagadószóra hozott példák között szerepel.⁹ Más szóval az újkori szövegkiadók által homályosnak tartott és Gergely beszédéből kirekesztett mondat a (kései) bizánci szónoklattanok egyik példamondata lett.

Psellos magyarázatának bemutatása után előbb érvelése két vitatható elemére mutatok rá, majd Gergely beszédét újból megvizsgálva a körmondat más értelmezésére teszek kísérletet.

Psellos érvelésének gyenge pontja, hogy Gergely műveiben az *ἀρετή* főnév – ebben a beszédében 36 esetben 35-ben, ráadásul a vizsgált körmondat előtti rövid részben kétszer is – többnyire egyes számban használatos. Ennek ellenére Psellos két többes számú névmást is az *ἀρετή* szóra vonatkoztat (69 sk.). Emlékeztetőül: Psellos szerint a *παράκλησις* εις *ἀρετήν* után álló *ὧν* és *τούτων* névmások azokra a nem változó dolgokra vonatkoznak, amelyekre az emberek törekednek (*ἀρεταί, τέχναι, δυνάμεις*), és amelyekben a beszédek hatására növekednek.

Az érvelés másik gyenge pontja az *ἐπίδοσις* főnév értelmezése: Psellos ezt a szót az *αὔξησις* főnévvel egyenértékű filozófiai műszóként érti és használja itt is, más műveiben is, azaz növekedésként. Gergelynél azonban a IV. században ez a szó többnyire nem ebben a filozófusok által korábban is használt, majd később általánossá vált jelentésben, hanem – ha szabad illet mondani – eredeti értelmében fordul elő: önkéntes felajánlás a közösség vagy Isten számára.

A digitális görög szótárban (*Thesaurus linguae Graecae*) több mint 2500 találat van az *ἐπίδοσις* főnévre – az *ἐπιδίδωμι* igéről nem is beszélve. Ezek a helyek még a felületes áttekintés alapján is jól mutatják görög szótáraink megbízhatóságát. Gergely műveire szűkítve a kutatást megállapíthatjuk, hogy az *ἐπίδοσις* főnév nála a felajánlás tettét jelenti. Egyetlen helyet sem találtam, ahol a szó átvitt értelemben növekedést, fejlődést, elterjedést vagy haladást jelentene.

⁸ Pselloshoz képest meglehetősen gyermeketnek tűnik egy bizánci *scholion* magyarázata (BOULENGER [1908] LXXIV): ἐπ’ οὐδενὸς ... οὐχί: τοῦτ’ ἐστὶν ἐν πᾶσι τοῖς κατορθώμασιν ἀπάντων ἀνθρώπων ἐκράτει ὁ μέγας Βασίλειος.

⁹ HAUBOLD (2021) 350–352; 364–366.

Lássuk ezek után a körmondatot még egyszer:

ἐκείνοις θ' ἅμα μὲν ἡδονὴ ἂν γένοιτο καὶ ἅμα παράκλησις εἰς ἀρετὴν ὁ λόγος· ὧν γὰρ τοὺς ἐπαίνους οἶδα, τούτων σαφῶς καὶ τὰς ἐπιδόσεις· ἐπ' οὐδενὸς οὖν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων.

Psellos magyarázatánál jobb értelmet ad, ha a ὧν és τούτων névmásokat – az alkalmi beszédhelyzetet általánosítva – a dicsért személyekre vonatkoztatjuk, az ἐπίδοσις főnevet pedig Gergely nyelvhasználatának megfelelően értelmezzük, így:

ὧν γὰρ τοὺς ἐπαίνους οἶδα	<i>quorum</i> (Gen. obi.) <i>enim laudes cognovi</i>
τούτων σαφῶς καὶ τὰς ἐπιδόσεις	<i>horum</i> (Gen. subi.) <i>certo etiam oblationes</i>

Akiknek a dicséretét ismerem, azoknak a tetteit (ἐπίδοσις > πράγματα / ἔργα) is ismerem. Ez az értelmezés jól illeszkedik ahhoz a gondolathoz, amelyet Gergely beszéde egy későbbi helyén példákkal világít meg: a dicsőítő beszédekből megismert tettek utánzásra ösztönöznek.

Ὅταν ἀθλητῶν ἐγκωμίοις προσομιλήσω, περιφρονῶ τὸ σῶμα καὶ σύνειμι τοῖς ἐπαινουμένοις καὶ πρὸς τὴν ἄθλησιν διεγείρομαι.	Amikor dicséreteit bújom bajnokainkról, megvetem én a testem, együtt élek-halok a dicsértekkel, és próbatételre vágyakozom én is.
Ὅταν ἠθικοῖς λόγοις καὶ πρακτικοῖς, καθαίρομαι ψυχὴν καὶ σῶμα, καὶ ναὸς Θεοῦ γίνομαι δεκτικός, καὶ ὄργανον κρουόμενον Πνεύματι καὶ θείας ὑμῳδῶν δόξης τε καὶ δυνάμεως· τούτῳ μεθαρμόζομαι καὶ ρυθμίζομαι καὶ ἄλλος ἐξ ἄλλου γίνομαι, τὴν θεῖαν ἀλλοίωσιν ἀλλοιούμενος. ¹⁰	Amikor erkölcsi útmutatásait, megtisztulok lélekben, testben, leszek Istent befogadó templommá, Szentlélek megszólaltatta hangszerré, mely Isten dicsőségét és hatalmát zengi. Magához hasonít, hozzá igazodom, más voltam és mássá lettem, isteni átalakulást élek át.

Ez a megoldás meglehetőleg elegáns, mégsem tökéletes, mert a következő tag, melyet a bizánci magyarázatok fényében aligha lehet kirekeszteni a körmondatból, nem illeszkedik ebbe a gondolatmenetbe.

A párhuzamos szerkesztés miatt egyszerűbb és jobb megoldás, ha az első névmást is a dicsértő beszédek szónokaira értjük, ahogyan egyébként a felosztás és az előző tag alapján is órájuk kell vonatkoztatni:

ὧν γὰρ τοὺς ἐπαίνους οἶδα	<i>quorum</i> (oratorum) <i>enim laudes cognovi</i>
τούτων σαφῶς καὶ τὰς ἐπιδόσεις	<i>horum certo etiam oblationes</i>

amely után az

ἐπ' οὐδενὸς οὖν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων

¹⁰ Greg. Naz. or. 43, 67.

azt jelenti, hogy minden dicsőítő beszédet tartó szónok beszédében mindenképpen van valami hasznos a közösség javára – kinek-kinek a tehetsége szerinti mértékben.

Az ἐπίδοσις minden szónok közös szándéka, a felajánlás azonban az egyéni képességek függvénye. A beszéd első mondataiban felvezetett és a körmondat mögött felsejlő, korábban ismeretlen beszédhelyzet a bizánci halotti beszéd jellegzetes beszédhelyzete: évről évre meg kell emlékezni a szentekről. A róluk szóló emlékbeszéd pedig a korábbi szónoki teljesítményekkel, felajánlásokkal is mindig összevethető: ki mit tud hozzátenni – az elődökkel is versenyre kelve – az emlékezést fenntartó hagyományhoz.

A IV. század keresztény szónokai új értékeket hordozó új eszmények – vértanúk, aszkéták, püspökök – dicséretével újították meg a görög szónoki hagyományt, különösen a halotti beszéd műfaját. A mindenki által csodált mintabeszéd Nazianzi Szent Gergely leghíresebb és legjobb beszéde volt, melyet barátja, Nagy Szent Vazul emlékére mondott el. A beszéd bevezetése pedig – a főszövegtől szinte elszakadva is – irányadónak bizonyult a bizánci szónokok egyik legkedveltebb műfajában.

BIBLIOGRÁFIA

- BERNARDI, J. (1992). *Grégoire de Nazianze. Discours 42-43.* (SC 384) Paris.
- BOULENGER, F. (1908). *Grégoire de Nazianze. Discours funébres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée.* Paris.
- BROWNE, Ch. G. – SWALLOW, J. E. (1894). Funeral Oration on the Great S. Basil, Bishop of Caesarea in Cappadocia. In: SCHAFF, Ph. – WACE, H. (eds.), *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. ser. II. vol. 7.* New York – Oxford – London, 395–422.
- DOBRA, M. (2024). *Das Leben des Basilios von Cäsarea im Spiegel der Oratio 43 des Gregor von Nazianz. Ein historischer Kommentar.* (Koinonia – Oriens 58) Münster.
- GAUTIER, P. (1989). *Michaelis Pselli theologica. Vol. I.* Leipzig.
- GREGORIUS (1550). *Divi Gregorii ... episcopi Nazianzeni opera, quae quidem extant, omnia: tam soluta quam pedestri oratione conscripta, partim quidem iam olim, partim vero nunc primum etiam e Greco in Latinum conversa.* Bazel [VD16 G 3021], 79–108: Gregorii Nazianzeni Theologi oratio funebris, in laudem Basilii Magni dicta: Bilibaldo Pircheimero interprete.
- HAUBOLD, J. (2021). Impressive and Obscure: Three Christian Sources in Eustathius' Proem to a Commentary on Pindar. *GRBS*, 61: 344–367.
- MIGNE, J.-P. (1858). *Gregorii Theologi opera quae exstant omnia. Tom. II.* Paris.
- RÖHM, J. (1874). *Ausgewählte Schriften des hl. Gregor von Nazianz. Erster Band.* Kempten.
- VANYÓ L. (2001). *Nazianzoszi Szent Gergely beszédei.* (Ókeresztény írók 17) Budapest.

SUMMARY

The paper discusses the sentence ἐπ' οὐδενὸς οὗν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων, which can be found in the introductory part of Gregory the Theologian's eulogy (Greg. Naz. or. 43.). The modern interpretation and most of the translations of the sentence go back to Psellus' lecture (Psell. or. theol. 98 Gautier). After a review of Psellus' speech and other Byzantine interpretations I will present a new approach to the reading of the period containing the above quotation.

Keywords: Michael Psellus, *Theologica*, Gregory the Theologian, *Funebris oratio in laudem Basilii Magni*, *epitaphios logos*

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)